

DE ZANDLOPER

Uitgave van de Vereniging Oud Ede

40^e jaargang,
nummer 4
november 2012

INHOUD

pag.

Van het Bestuur

Hans van Bemmelen 1

Heengegaan (boekbespreking) 2

De bibliotheek van de VOE 3

Dick Kranen

Groot Beetrum, een bijzondere
boerderij 4

*Frans van Oort & Paul Stan-
daart*

In memoriam Jan Hartgers 14

Hetty Blaauw

Gevangene neemt de benen 15

Dick Kranen

Museumnieuws 23

Ben Hilgers

Hij was ook maar een mens 24

Teun van 't Veld

Colofon 32

VAN HET BESTUUR

Hans van Bemmelen, voorzitter

Dit jaar is het veertig jaar geleden dat de eerste Zandloper verscheen. Een jubileum waar we trots op mogen zijn. In die 40 jaar zijn er zo'n 750 artikelen, berichten en mededelingen in De Zandloper verschenen. Het niveau van de artikelen en de lay-out van ons blad zijn in de loop der jaren steeds verbeterd. Gezien het grote ledenaantal voorziet het duidelijk in een behoefte. Dit geeft het bestuur de stimulans om met nog meer toewijding en zorg een bijdrage te leveren aan de continuing van ons blad.

Met de verhuizing van onze bibliotheek naar het gemeentearchief zijn de eerste stappen gezet op weg naar een intensievere samenwerking op het gebied van onderzoek naar de lokale geschiedenis. Voortaan zijn op elke donderdagmiddag en vrijdagochtend vrijwilligers van de Vereniging Oud Ede in de studiezaal van het gemeentearchief aanwezig om mensen op weg te helpen naar informatie die zij wensen voor hun onderzoek. Met behulp van een computerprogramma kan snel gezocht worden in zowel de bibliotheek van de VOE als in die van het gemeentearchief; de boeken en documenten zijn binnen enkele minuten beschikbaar. Via een link is het mogelijk gemaakt de catalogi ook via de websites van de VOE en van het gemeentearchief in te zien.

40jaar

Momenteel is het bestuur druk doende om de activiteiten voor het jaar 2013 te plannen. Nog niet alle lezingen en excursies zijn al definitief vastgesteld. Zodra dat wel het geval is zullen wij u zo spoedig mogelijk hierover informeren via onze website en De Zandloper. Eén lezing staat al wel vast:

Rampspoed en overvloed

Op 20 februari 2013 geeft mevrouw *Christianne Muusers* (hier links afgebeeld) een lezing over koken en eten in de negentiende eeuw. In grote lijnen wordt dan de steeds succesvollere strijd tegen ondervoeding en nieuwe technische ontwikkelingen geschetst.

Daarnaast komt ook de keuken van de bovenklasse aan bod en de opkomst van de 'Service à la Russe'. De nadruk ligt op de ontwikkeling in Nederland, maar er is ook aandacht voor de rest van Europa.

De lezing wordt afgesloten met een proeverij. Om deze goed te kunnen voorbereiden verzoeken wij u zich **vóór 1 februari** hiervoor aan te melden.

Het zou immers jammer zijn als er niet voor iedereen wat gerechtjes beschikbaar zijn.

Woensdag 20 februari 2013, Hotel de Bosrand, Bosrand 28, Ede, 20:00 uur.

Opgeven kan telefonisch of per e-mail: 06 348 67 627;voe@verenigingoudede.nl

HEENGEGAAN

Geschiedenis van de dodenbezorging in de gemeente Ede

Maty Romein schreef haar vijfde Historische Cahier

In een stijlvolle bijeenkomst in de Oude Kerk te Ede met veel belangstellenden

heeft de schrijfster Maty Romein op 3 oktober jl. haar nieuwe boek in de reeks Historische Cahiers Ede gepresenteerd.

Dr. H. Vreekamp, theoloog en kenner van de Veluwe en haar geschiedenis, hield een causerie, waarin hij inging op het door hem al gelezen boek en het publiek vertelde over Veluwse tradities rond sterven en begraven.

In haar boek, waaraan veel historisch onderzoek is voorafgegaan, beschrijft de auteur hoe de mensen omgingen met hun overledenen vanaf de tijd van de grafheuvels tot heden. Boeiend om vanuit dat gezichtspunt de lange historie van Ede en de omringende dorpen te bezien. Eeuwenlang is er in en om de kerken begraven. Vandaar de benaming 'kerkhof'.

Aan de orde komen tal van gebruiken, gebeurtenissen, graftekens en bijzonderheden over de locaties waar overledenen zijn begraven of gecremeerd.

Ook de rol van kerk en overheid worden behandeld. De ontwikkelingen in het uitvaartwezen, opgekomen na eeuwen van burenplicht, worden uitvoerig beschreven.

Maty Romein, foto: Freek Wolff/BDU

De schrijfster voerde tal van gesprekken met werkers en bezoekers op de begraafplaatsen. Veel foto's en tekeningen completeren het boek, dat vertelt over de praktijk in elk dorp van de gemeente Ede.

Net als in haar eerdere cahiers geeft Maty Romein geen droge opsomming van fei-

ten, maar levendige vertellingen, aangevuld met treffende citaten en anekdotes.

Het boek is rijk geïllustreerd met foto's, kaarten en tekeningen. Het is verkrijgbaar in het Gemeentearchief, het Historisch Museum, het Raadhuis, maar ook in de boekhandel.

De prijs bedraagt € 12,50

DE BIBLIOTHEEK VAN DE VERENIGING

Om u nog beter van dienst te zijn bij uw onderzoek naar de geschiedenis van Ede is de bibliotheek van de VOE sinds kort ondergebracht bij het gemeentearchief.

Een groepje vrijwilligers is nu al een aantal maanden bezig het gestelde einddoel - het digitaal toegankelijk maken van onze bibliotheek - te realiseren.

Voor hun aankomst in hun nieuwe onderkomen zijn de boeken chemisch gezuiverd van schimmels en andere papiervijanden.

Van die zuivering blijft er een chemische reststof op de boeken 'plakken'.

Daarom moest elk boek, voor het op zijn nieuwe locatie kon worden geplaatst, met een klein stofzuigertje worden schoongezogen.

Dat was een flinke klus want we praten wel over bijna 50 verhuisdozen!

In de komende maanden gaan we ook het mooie documentatie-systeem, dat mevrouw Groen en haar medewerkers hebben opgebouwd en dat op de oude locatie in hangmappenkasten was opgeslagen, opnieuw toegankelijk maken.

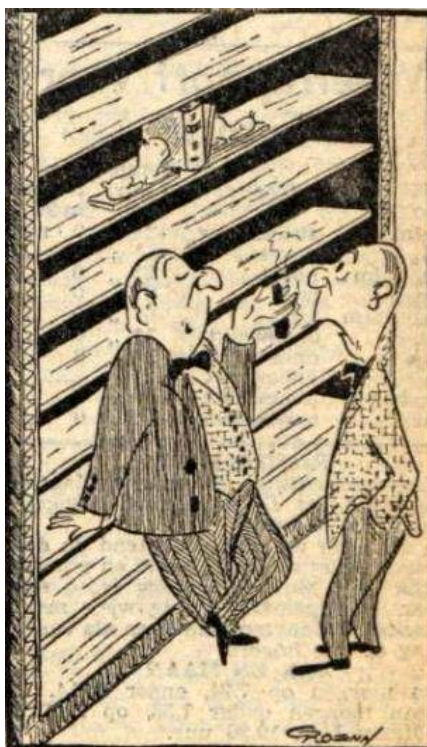
Dubbele boeken

Bij plaatsing van de boeken op de planken zijn de dubbelen eruit verwijderd.

Het is de bedoeling dat deze dubbele boeken te koop worden aangeboden. In de eerste plaats aan u als lid en vervolgens ook aan anderen.

Het gaat om ca. 200 boeken en boekjes, in prijs variërend van € 0,50 tot misschien wel € 25,-

Om u de gelegenheid te geven een keus te maken wordt de lijst van de dubbele boeken op de website van de VOE geplaatst.

'Zo'n eigen bibliotheek is toch een kostelijk bezit!' Tekening in Nieuwsblad van het Noorden, 3 maart 1953

Maar de digibeten onder ons hoeven de boot niet te missen want de lijst ligt *vanaf 29 november tot 31 januari 2013 elke donderdagmiddag en vrijdagmorgen* ter inzage in onze ruimte naast de studiezaal van het Gemeentearchief.

Met het bestuur is afgesproken dat *'die eerst komt, eerst maalt!'*

En u mag contant afrekenen!

*Namens het bestuur,
Dick Kranen*

GROOT BEETRUM, EEN BIJZONDERE BOERDERIJ IN DE DOESBURGERBUURT VAN EDE, OMZOOMD MET EEN GROTE GESCHIEDENIS

Frans van Oort en Paul Standaart

4

Oblique-opname van de boerderij uit de jaren vijftig van de vorige eeuw met de wagenschuur, de hooibergen en de kippenhokken.(foto fam. Kroesbergen)

Als men komende van Ede langs de Lunterseweg naar Lunteren wandelt of fietst, komt men even voor de Peteweg aan de oostzijde van de weg, ongeveer halverwege Ede en Lunteren, een prachtige oude boerderij tegen.

Het adres is Lunterseweg nr. 80 te Ede en een groot bord op het erf laat ons weten dat de boerderij *Beetrum* heet en dat er, naast de agrarische activiteiten, ook een trimsalon voor honden is gevestigd.

De situatie rond de boerderij is echt landelijk; het complex wordt omgeven door

andere boerenbedrijven en bij agrariërs in gebruik zijnde bouw- en weilanden. Dit rijksmonument is werkelijk een juweeltje en het nodigt uit om een uitgebreide beschrijving te geven.

Huidige situatie

In deze streek worden bij het merendeel van de oude boerderijen, hetzij groot of klein, de woon- en bedrijfsruimte (dat is het deel met de stallen e.d.) overkapt door één en hetzelfde dak, het zgn. 'hallehuis'. De grondvorm is rechthoekig en we kennen dit als de oudste en meest eenvoudige bouwtrant. Oorspronkelijk werd daarbij

zelfs geen scheiding gemaakt tussen de ruimte voor mens en dier. Bekend is het "loshoes", dat nog wel in Twente voor komt.

De westzijde van de boerderij met de kelder/opkamer. (foto F.G. van Oort, 1999)

Bij sommige boerderijen ziet men evenwel dat het woonhuis dwars voor het bedrijfsgebouw is geplaatst (T-huis boerderij). Daar wordt de scheiding nog verder doorgevoerd. Dit dwarshuis-type komt weliswaar minder voor dan het traditionele, maar in de gemeente Ede zijn hiervan nog veel voorbeelden te vinden.

Voorzijde van de boerderij Groot Beetrum (foto GA Ede, collectie Realisatie RE31158, 1994)

Bekijken we echter Groot Beetrum, dan is dit toch wel één van de meest bijzondere boerderijen van Ede. Het is een achttiende eeuwse L-huisboerderij met de hoofdnok evenwijdig aan de Lunterse weg.

We hebben hier in feite te maken met een zeldzame combinatie van de voorgaande

genoemde typen. Het dwarshuis is maar voor de helft en gaat met het front over in de traditionele gevel van het hallehuis. Deze L-huisboerderij is grotendeels opgetrokken in baksteen, het schilddak heeft een L-vormige nok en is geheel met riet gedekt.

De voorgevel bestaat van links naar rechts uit het uitgebouwde deel, de zgn. kelder/opkamer, de entree en een drietal grote schuifvensters, terwijl zich onder de dakrand nog een tweetal kleinere draaivensters bevinden,

De linkergevel (westkant) heeft links afwisselend mestdeuren en stalvensters, geheel rechts komen we weer de kelder/opkamer tegen, waarvan de gevel is gepleisterd.

Oostzijde van de boerderij Groot Beetrum (foto P. Standaart, 2012)

De rechtergevel begint met twee kleine draaivensters en ter hoogte van het enigszins teruggelegen achterhuis een deur en twee kleine stalvensters.

De achtergevel is grotendeels van hout. In het midden van deze symmetrisch ingedeelde gevel bevindt zich een grote dubbele deur.

Geheel links en rechts zijn lage brede staldeuren. Verder bevat deze gevel twee kleine vensters en een dubbel luik.

De achterzijde van de boerderij (foto F.G. van Oort, 2012)

Wat het interieur betreft kan gemeld worden dat het achterhuis hoge ankerbalken-gebinten bevat, die grotendeels nog gaaf zijn.

Bij het voorhuis treffen we van links naar rechts aan de kelder/opkamer, de gang, die het huis in de diepte doorsnijdt en de heerd alsmede een zijkamer. De originele balkenplafonds zijn hier nog aanwezig. De heerd (=woonkamer) heeft langs de gehele achterwand een schouw met een zeer rijk geprofileerde schoorsteenmantel. Het nu dichtgemaakte trekgat had een afmeting van 2x1 meter.

Voor de boerderij bevindt zich een bakhuis en het erf bevat verder een ouderwetse hoogstamboomgaard, knotelzen en ook is er een moestuin. Verder staan er nog een aantal modernere bedrijfsgebouwen.

Was van oorsprong het huidige Groot Beetrum een deel van een herengoed?

Een herengoed is een onroerend goed, dat bestond uit een zaalweer (meestal het huis of boerderij, de hof en verder getimmerte alsmede de bijbehorende grond), en de onderhorige (daarbij behorende) landerijen.

De Gelderse hertogen bezaten ongeveer 880 herengoederen op de Veluwe. Toen de Gelderse Rekenkamer -controleerend orgaan op de financiën t.b.v. de Staten

van Gelre- werd opgericht, kwam het beheer van deze herengoederen bij deze instelling.

Eén van de plichten die de zaalweerbezitter had, bestond er uit om de delen van het herengoed, die bij anderen in bezit waren, terug te verwerven (bijv. door koop). De achterliggende gedachte was dat zodoende het herengoed zoveel mogelijk in één hand zou blijven. Daar staat weer tegenover dat men ook consent (= toestemming) kan vragen tot het aangaan van een rechtshandeling met betrekking tot het herengoed zoals verkoop, verponding, ruiling van landerijen, hypotheekneming enz..

Het bakhuis, uit dezelfde periode, valt niet onder het rijksmonument. Op de voorgrond de oude pomp.(foto F.G. van Oort, 2012)

Ook kennen we nog een bijzondere zaalweer. Als een deel van het herengoed met consent werd afgesplitst kreeg dit als benaming 'bijzondere zaalweer'. De bewoners van de nieuwe zaalweer noemden hun herengoed dan vaak 'Klein' (bijvoorbeeld: Klein Beetrum).

Het woord *klein* dekte in deze niet altijd het begrip klein, want vaak werd exact de helft van de landerijen afgesplitst. Een bezitter van een herengoed, die naar de aard van het goed, niet als horige wenste te worden beschouwd had de plicht om oprukking (uitstel, opschorten in tijd) te vragen. Dit geschiedde eens in de zes jaar,

middels een schriftelijk document en onder betaling van twee goudgulden.

Als een herengoed als zodanig ophield te bestaan (bijv. door de totale verkoop aan derden) dan kwam het goed te vallen onder de heffing van de tijs.

Op het erf is nog een oude elzen-houtwal aanwezig (foto P. Standaart, 2012)

Het boek 'De herengoederen op de Veluwe' maakt melding van een herengoed, bestaande uit twee gelijke delen. De ene helft is genaamd "Erf ten Brinck". Zoals de naam reeds aangeeft zal dit erfgoed gelegen moeten hebben aan de rand van een brink, hetgeen voor de late middeleeuwen heel gebruikelijk is. Overal zie je het patroon terug dat groepjes boerderijen rond een brink gebouwd worden. Waarschijnlijk is dit de Doesburger Brink geweest.

Erf ten Brinck wordt omschreven als *'de saelweer ongeveerlick groot één schepel gesays, waer op een huys staet van drie gebont, sonder meer getimmers'*

Wat opvalt is dat er alleen een huis en geen schuur, schaapskooi of hooiberg staat, dus alleen de hof met een akker. Hieruit kan worden afgeleid dat de hof niet als boerderij in bedrijf is - gerund door een horige - maar misschien dienst heeft gedaan als een soort bestuurscentrum.

De andere helft van het herengoed staat bekend als 'Brinckererff of Beterum'. De verwachting is dat beide helften direct

naast elkaar hebben gelegen. Na 1652 komt de naam Brinckererff niet meer voor in de stukken.

Bekend is dat in 1550 beide helften in één hand geweest zijn. Daarna volgen de eigenaren van het herengoed Erff ten Brinck elkaar op maar we zien toch dat er vaak een familierelatie bestaat.

Op 25 juli 1616 wordt het halve herengoed Erff ten Brinck "gevrijd" en tot tijsgoed gemaakt. Als herengoed houdt het dan op te bestaan. Beterum blijft wel als herengoed bestaan.

Rond het herengoed Beterum blijft het vanaf 1550 vrij rustig. Pas in 1597 en daarna is er weer sprake van activiteiten als eigendomsveranderingen, oprukking enz.

Vermeldenswaard is het feit dat in 1627, na het overlijden van de eigenaar, die dan ook het bezit heeft van het tijsgoed Erff ten Brinck, het herengoed Beterum overgaat op de oudste zoon van de aanwezige drie kinderen. In 1628 verkoopt hij een deel van de grond aan zijn twee broers dat dan Klein Beterum wordt genoemd.

Maar de oudste zoon heeft het moeilijk op zijn deel van Beterum. In 1628 en 1629 moet hij het goed belasten om aan geld te komen en in 1631 brandt Beterum ook nog eens grotendeels af.

Wederom wordt het goed belast voor het benodigde geld en wordt daarnaast ook nog de 'kleine schaepacker' verpand. Maar hij kan het financieel niet redden en hij vertrekt met stille trom.

Ook is nog een herengoed bekend genaamd Erf Beterum of Hoog Beterum, gelegen nabij de Doesburger brink. Dit herengoed komt al ver voor het jaar 1600 in de stukken voor.

De kans is groot, dat al deze besproken herengoederen in oorsprong van één groot herengoed in de Buurt Doesburg stammen en dan waarschijnlijk de naam Beterum of

Beetrum gedragen hebben. Na 1746 wordt er over dit herengoed niets meer vermeld.

Hoe is de naam Beetrum ontstaan?

In het oorkondenboek van Sloet wordt melding gemaakt van de schenking in 1230 door Frederik van Rheden, van een huis in de “Buurt Doesborgh, in de parochie Ede, aan het klooster Bethlehem bij Doetinchem.

8

De naam Groot Beetrum op het huis (foto P. Standaart, 2012)

Om nu tot het ontstaan van de boerderijnaam Beetrum te komen kunnen we terugvallen op een onderzoek dat mr. A.C. van Daalen, voorzitter van het bestuur van de Exonererende landen (de zgn. uitwateringslanden) heeft gedaan naar de herkomst van de naam Betelem, zoals deze voorkomt in een dijkbrief van Arnold van Gelre van 1460.

Hier wordt de afwatering op de Kromme Eem geregeld van Wageningen, Manen, Ede, Veldhuizen, Betelem en Doesburg. Zijn conclusie is dat het huis na de schenking de naam van het klooster Bethlehem heeft aangenomen, wat in de loop, der tijden is veranderd in Beetrum. Tusseliggende voorkomende verbasteringen zijn o.a. Bethalem, Betelem, Betterum, Betrum en Petrom.

Beetrum op oorspronkelijk historische grond?

De conclusies uit het verhaal van Sloet die getrokken kunnen worden betreffende

de herengoederen zijn dat het *Erf Beterum* of *Hoog Betrum* aan de oostzijde van de andere genoemde herengoederen is gelegen, richting de kant van de eng, waar de grond belangrijk hoger ligt.

Waarschijnlijk zal in die tijd de Doesburgmolenweg wel de hoofdverbinding geweest zijn tussen Ede en Lunteren. De andere herengoederen, Erf ten Brinck en Beetrum liggen hier dus ten westen van.

Ook mr. A.C. van Daalen (voornoemd) heeft onderzoek naar de juiste ligging van deze goederen gedaan. Hij kan putten uit de tijnsboeken van Ede waarin de herengoederen diverse malen voorkomen.

Zo ontvangt in 1555 Groot Beterum 5 stuiver tijns van een groot bezit in de ‘*Doesburger Maelschap*’.

In 1625 wordt ‘Hooch Beterum’ omschreven als *een stuck lants met een hooffjen*. Bij een transport in 1675 komt ditzelfe stuk voor als: *‘een stuck bouwlant genaemd Hoogh Petrom*’.

Een uitgebreidere omschrijving zien we in 1729 als Henrich Otters, schout van Ede, eigenaar wordt.

Zijn bezit bestaat dan uit:

’het erve en goed Hoog Bettrum, gelegen in de ampte Ede, buirschap Doesburg, bestaende in huys, hoven, boomgaert, twee bergen, schuir, twee schaepschotten, daaronder gehorende, achtiën molder bouwlant, vier mergen broek off haverlant, twee weyden, viertiën mergen veen off weyde in het Doesburger veen, met zijn houtgewassen out ende nieuw gepoot, een hoeve holts in ’t Gello sijnde herengoed’.

In 1765 wordt Klein Bettrum of Brinker Erf geveild en krijgt een nieuwe eigenaar. Een omschrijving van dit goed vinden we in een transport in 1786. Bij deze verkoop bestaat dit goed voor een gedeelte uit herengoed en een gedeelte is allodiaal (vrij erf). Het herengoed bestaat uit een zaalweer, zijnde: *een huys, hoven, berg, schuur en schaaप्sschotten, 3 molder*

bouwland op den Binnenengh, 5 schepel de Regenboog, 6 schepel de Schaapacker. 3 schepel Het Bovenste land, 5 campen in het Doesburger broek, een ½ mergen in het Doesburgerveen en 1 hoeve lants op Gello”.

Het allodiale deel bestaat uit:”2 schepel bouwland op den Binnenengh, ½ molder mede aldaar, 1 schepel land, een weyde. 3 schepel land in de Veender engh, 1 morgen hoogland in 't Maanderbroek, 1 camp driest of plaggenveld en een ½ molder land onder Doesburg, alles met zijn houtgewassen”.

Met deze gegevens is mr. A.C. van Daalen op onderzoek gegaan in het terrein. Een aantal percelen zijn goed terug te vinden, maar over de ligging van de hofsteden en de andere genoemde percelen is maar geen zekerheid te verkrijgen.

Tenslotte is hij in contact gekomen met een 84-jarige inwoner uit dit gebied, die de meeste puzzelstukjes wel wist te plaatsen conform de aanwijzingen uit de tijnsboeken. Ook kan hij mededelen dat aan het eind van de 18^e eeuw het goed verkocht is aan de heer Prins, maire van Ede voor f 1.500,--. Deze laat de gebouwen afbreken en het land in percelen verkopen. Uiteindelijk weet hij f 1.500,-- winst te maken.

Op de vraag of de huidige boerderij Groot Beetrum op historische grond staat kunnen we slechts melden dat dit helaas niet meer is te achterhalen.

Groot Beetrum al meer dan 150 jaren het trotse bezit van de familie Kroesbergen

Zoals vermeld in 1859 zal de boedel van Willem Wolfswinkel en erfgenamen, zijnde de boerderij Groot Beetrum, gelegen aan de Lunterse weg te Ede, met de bijbehorende landerijen op 28 februari en 14 maart 1859 in publieke veiling komen. De bijeenkomsten vinden plaats in loge-

ment de Posthoorn te Ede en staan o.l.v. notaris P.A.J.N. van den Ham.

De klok tikt nog altijd de uren weg en blijft bij het huis behoren (foto fam. Kroesbergen, 2012)

De veiling vindt plaats in percelen en in massa (totaal). In het proces-verbaal van inzet is na een verhoging van het gedane bod de massa door Dirk van de Craats gebracht op f 11.700,--

Bij de toeslag is door Brand Kroesbergen door een ophoging van f 270,-- het bedrag van de massa gebracht op f 11.970,-- en wordt het totale bedrijf ten gunste van hem afgeslagen. De oppervlakte bedraagt bijna 40 ha.

In het proces-verbaal van inzet is al, vermeld dat de boerderij belast is met ‘*een uitgang van 34 kop (liter) rogge aan de kosterij te Ede*’.

Onder uitgang wordt verstaan een van ouds bestaande schuldplichtigheid, gewoonlijk ten behoeve van een gasthuis of kerkelijke instelling, om jaarlijks een

bepaalde hoeveelheid haver, rogge of ander gewas te leveren.

Vermeldenswaardig is ook nog het feit dat de boerderij leeg moest worden opgeleverd, echter toen Brand Kroesbergen dat controleerde, bleek de klok in de huiskamer nog op haar vertrouwde plek te hangen. Volgens de heer Wolfswinkel moest je die niet verhuizen, die hoorde nu eenmaal bij het huis.

Dirkje, Hendrik, Anna, Jan en Brand (foto fam. Kroesbergen ca.1960)

Vanaf 1859 wordt boerderij 'Groot Beetrum' bewoond door de familie Kroesbergen.

Brand Kroesbergen en Gerritje Melissen zijn met hun vier kinderen, Aaltje, Jan, Hendrik en Teunisje verhuisd vanuit de Benedenbuurt in Bennekom naar deze boerderij op Doesburg 416, in 1871 no. 644. Rond 1900 werd dit nr. 26. Later werd dit de Lunterseweg 80.

Zoon Hendrik nam de boerderij over na het overlijden van zijn vader in 1884. Acht jaar later trouwde hij met Aartje Maassen. Zij kregen samen drie dochters en drie zonen: Gerritje, Hendrikje, Jantje, Brand, Hendrik en Jan.

In 1918 is Hendrik overleden aan de Spaanse griep. Aartje zette het bedrijf voort, samen met haar zoons Brand (1896), Hendrik (1898) en Jan (1900). In 1930 is Jan getrouwd met Anna Janssen

en vertrok naar de Schuttersteeg. In 1953 zijn ze naar Canada geëmigreerd.

Midden jaren dertig kwam Dirkje Vermeer als hulp intern. Ze ging van Hendrik houden en dat was, ondanks het leeftijdsverschil van 19 jaar, wederzijds. Nadat Aartje in 1938 overleed, zijn ze in 1939 getrouwd en hebben ze negen kinderen gekregen. Brand bleef ongehuwd.

Brand ging vaak 's morgens voor het melken eerst een paar uur op de eng aan het werk: bieten dunnen, aardappels wieden, koren (haver, gerst, rogge) maaïen enz.

Het werk met het paard (de vos) werd door Brand gedaan. Als ze naar de eng gingen en er mensen vlak aan de weg aan het werk waren, stopte de vos bijna automatisch, zodat Brand een praatje kon maken. Daar namen ze toen nog tijd voor.

Brand met de vos (foto fam. Kroesbergen ca.1965)

Haver en gerst werd vaak samen geteeld. Dat werd later lastig toen het combineren zijn intrede deed omdat de haver later rijp was. De rogge werd naar de bakker gebracht. Elke week kregen ze daar dan een roggebrood van terug. Op een briefje werd netjes bijgehouden hoeveel rogge er al gebruikt was en hoeveel er voor het bakken betaald moest worden.

Er waren ongeveer zes koeien, drie pinken en wat kalveren. Om ze te laten dekken, gingen ze met de koe lopend over de weg naar een grotere boer, die zelf een stier had. Het melkgeld moest elke veertien dagen opgehaald worden bij de melkfabriek. Wel gelijk natellen!

Ook hadden ze enkele zeugen. Deze werden door de berenboer opgehaald en weer teruggebracht, zo gauw ze gedekt waren.

Zoals op alle gemengde bedrijven waren er ook een paar honderd kippen, verdeeld over verschillende hokjes van ongeveer honderd kippen, ruim uit elkaar zodat ze een goede uitloop hadden. Er werden kuikens gekocht en onder een kuikenkachel, gestookt met kolen, opgefokt. 's Winters als het koud was, werd er 's nachts gekeken of de kachel nog brandde en eventueel bijgevuld moest worden.

Brand, Hendrik en Dirkje met de negen kinderen (foto fam. Kroesbergen 1956)

Daarom zaten de kuikens het dichtst bij huis. 's Maandags werden de eieren opgehaald en naar de markt in Ede gebracht. Hendrik verkocht ze zelf en later werden ze, onder het genot van een borreltje, in 'Marktzicht' afgerekend.

De kinderen hadden allemaal hun eigen taak, want er was veel te doen in een gezin van 12 personen op een boerderij: de koeien water geven door de bak vol te pompen, de kippen voeren, wieden en enen van bieten en aardappels en het rapen van aardappels.

Daarnaast waren er voor de boerderij, die volledig in oude stijl was gebleven, ook nieuwe ontwikkelingen. De bewoners waren wat blij met de aansluiting op het elektriciteitsnet en de komst van de telefoon.

In 1962, toen zoon Brand (Bram) 14 jaar was, is hij van school gekomen om thuis te gaan werken. Want voor zijn vader en oom werd het allemaal te zwaar. In 1967 zijn zowel Brand als Hendrik overleden. Dirkje heeft toen samen met Bram verder geboerd, tot hij de boerderij in 1975 overnam en trouwde met Henny van Voorthuizen. De overige acht kinderen, Aartje (Atie), Dirkje (Ditty), Hendrika (Rieke), Hendrik (Henk), Wouter, Gerritje (Gerri), Evert en Jan, zijn uitgewaaid over heel Nederland.

Op dit moment runnen Bram en Henny hier samen een biologisch pluimveebedrijf en een hondentrimsalon.

'Groot Beetrum' is in 2009 helemaal opgeknapt en kan hopelijk weer jaren mee!

Kerkenpaden

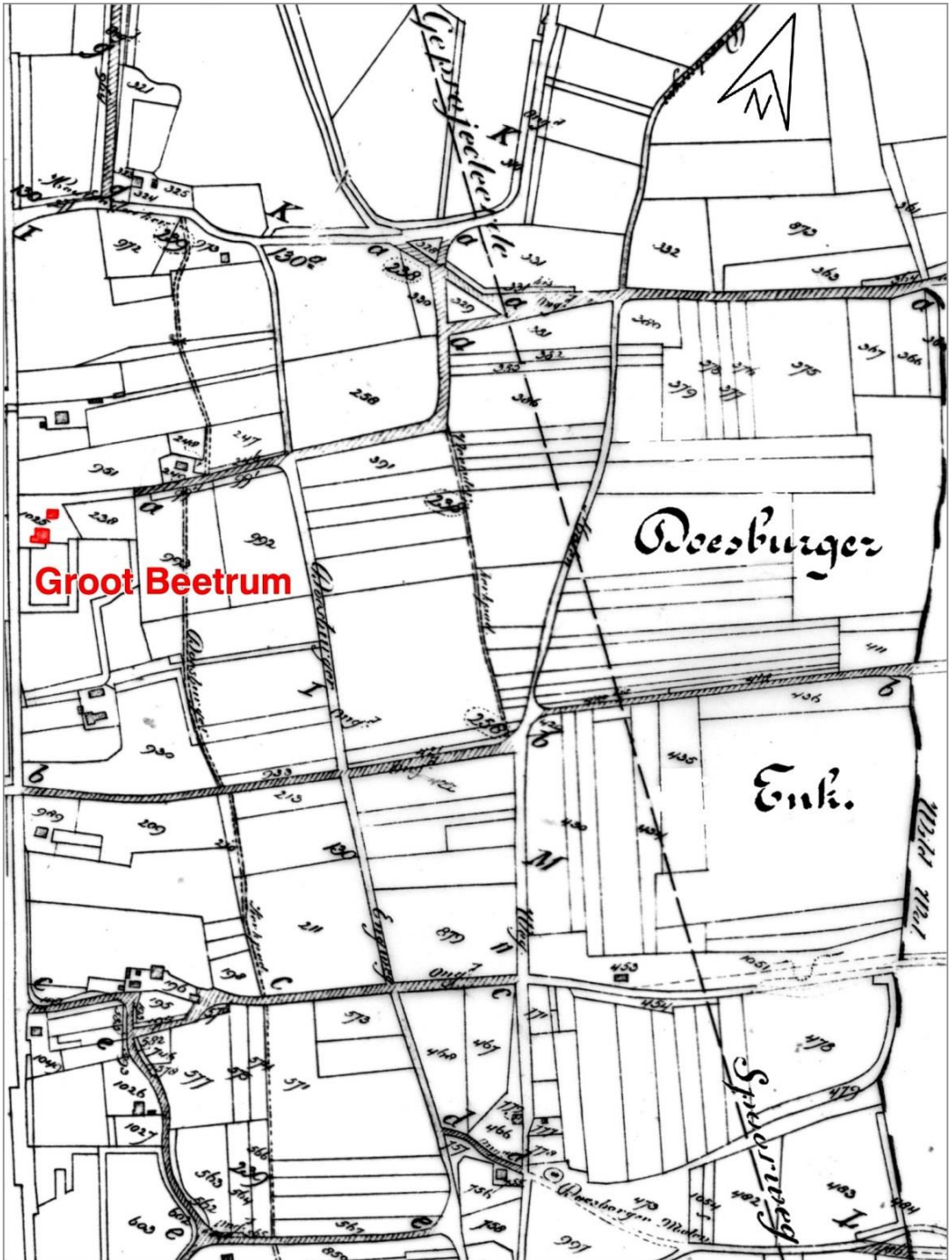
Aan het einde van de 19^e eeuw is de kerkgang groot, zeker vanuit het agrarisch buitengebied. Elke zondag gaat men dus al vroeg lopend op pad. Behoudens ziekte of zorg op de boerderij gaat het hele gezin mee.

Over het algemeen zijn de zandpaden zeer slecht (karrensporen, kuilen enz.) maar gelukkig voor de familie Kroesbergen loopt er op korte afstand van boerderij Groot Beetrum een behoorlijk onderhouden kerkenpad waar natuurlijk dankbaar gebruik van wordt gemaakt. Het is een smal pad met een breedte van 1 meter, dat de kortste route vormde.

In het kaartenarchief van de gemeente Ede bevindt zich een kaart (nr. 422) uit 1901 van de Buurt Doesburg.

Deze is gemaakt door het Kadaster met als doel om als basis te dienen voor de verdeling van de 'markgronden' (dat waren de gemeenschappelijke gronden van de buurt).

Vooraf het gebied tussen de Lunterse weg en de toen nog aanwezige wildwal staat er gedetailleerd op.

Deze kadastrale kaart geeft de situatie weer in 1901 van de Doesburger Enk met veel informatie. Zo zien we de kerkenpaden, de geprojecteerde Kippenlijn en de wildwal. Ook de Doesburgermolen is zichtbaar (tek. 422, kaartenarchief gemeente Ede. Opmaak door R. van der Schans.

Met een stippellijn wordt de geprojecteerde spoorweg al op de kaart vermeld, maar wat vooral opvalt zijn de twee kerkenpaden die in dit gebied voorkomen. Deze paden zijn ook opgenomen in de wegenlegger van 1864. De ene wordt aangeduid als Veender kerkpad met een lengte van 525 m. en de ander als Doesburger kerkpad. Deze heeft een lengte van 1975 meter. Het zijn paden uit een ver verleden.

Eigenlijk moet dit toch wel een imposant schouwspel geweest zijn als je hele boerenfamilies, achter elkaar lopend, over dat smalle weggetje zag trekken.

Het ene pad, het Veender kerkenpad, kwam vanuit de 'Grote Veenen' (het gebied ten noorden van de Goorsteeg) en liep deels over een bestaande zandweg om vervolgens verder te gaan langs de kopeinden van de aanwezige percelen richting Doesburger molen en verder naar Kernhem. Het grootste deel loopt over de Doesburgermolenweg.

Het tweede pad, het Doesburger kerkenpad, begon bij de Goorsteeg en liep via bestaande zandpaden, maar vooral dwars door en langs de aanwezige landerijen (ook van Groot Beetrum), om uiteindelijk ook bij huize Kernhem uit te komen.

Maar de paden werden ook door de week zeer intensief door de bewoners uit de omgeving gebruikt. Vaak werden hierover hun eigen verbouwde goederen van of naar bijv. de molen of dorp gebracht, maar ook de schooljeugd maakte er dankbaar gebruik van. In 1864 werd het onderhoud nog door de gemeente Ede gedaan. In het begin van de 20^e eeuw kwamen deze paden in verval.

Er kwam economische vooruitgang; de wegen pasten zich hierop aan en er kwam een ander soort vervoer. De paden werden steeds minder gebruikt. Het gevolg was dat bij geen gebruik, de boer dit soort paden al snel bij het aanliggende land ging trekken.

Zo hier en daar kun je in het veld nog kleine aanwijzingen terugvinden op plaatsen waar de oude paden hebben gelopen zoals een kleine dam of een rijtje bomen in het land.

Pogingen om dit soort paden weer in ere te herstellen zijn bijna ondoenlijk (schaalvergroting van bedrijven, veranderde topografie zoals uitbreidingen van het dorp; geringe medewerking enz.).

Het alternatief om het platteland toegankelijker te maken wordt tegenwoordig gevonden in de zgn. klompenpaden; dit zijn wandelroutes, dwars door de landerijen die vooral bedoeld zijn om het buitengebied dicht bij de dorps- en stadsmensen te brengen.

Bronnen

- E. de Jonge en B.J. van den Enk: De herengoederen op de Veluwe. Deel 1 (Ede, Barneveld), 1991
- Fam. Kroesbergen: bijdrage verhaal
- Sloet: Buurt Doesburg, oorkondenboek nr. 527
- Mr. A.C. van Daalen: Een dijkbrief van Arnold van Gelre
- Oud Archief Ede: leggers, kaart 422, kadastrale atlas, wegenlegger 1864, not. akten nrs. 4986 en 4995 – doos3691
- P. Lommen, Monumentencommissie: beschrijving Rijksmonument Groot Beetrum
- R. van Amerongen: informatie
- P. van Beek, uit: Langs oude en nieuwe wegen; Kerkenpaden in de gemeente Ede of wat er nog van over is, 2007
- W.N.T. uitgangen
- Edese Courant 22-07-1966; Groot Beetrum, merkwaardige boerderij in Edes Doesburgerbuurt
- R. van der Schans, aanpassing kaart

De schouw van Groot Betrum in vol ornaat, bezet met de bekende blauwe borden. (foto P. Standaart, 2012)

IN MEMORIAM JAN HARTGERS

Op 18 augustus j.l. is op 94 jarige leeftijd ons erelid Johan Gerard Hartgers overleden.

14

Jan Hartgers was een toegewijd lid van de Vereniging Oud Ede. Op zijn overlijdenskaart stond dat de historie van zijn geboorteplaats Ede een centrale plaats in zijn leven heeft ingenomen. En dat heeft de Vereniging Oud Ede ook altijd ervaren. Gesteund door een ijzeren geheugen wist hij altijd veel te vertellen over het Ede van zo'n vijftig jaar geleden. Met grote belangstelling en nieuwsgierigheid zocht hij in het gemeentearchief naar zaken en situaties die hem interesseerden. Zijn privé-archief heeft hij dan ook - zeer terecht - nagelaten aan de gemeente.

Het aardige van Jan was dat hij zijn kennis altijd wel met je wilde delen. Als je hem iets vroeg en hem vervolgens vanzelfsprekend bedankte voor zijn antwoord dan zei hij met een lachje: 'Bedankjes..... daar heb ik de zolder mee vol liggen'.

Jan was een coöperatief mens. Hij werkte altijd opgewekt mee als in het museum een renovatie of een herinrichting plaats vond en alles weer eens verplaatst moest worden. In 1990 heeft hij een waardevolle

bijdrage geleverd aan de herinrichting. Op een grote kaart van het dorp Ede in 1832 heeft hij aangegeven wie waar woonde, wat zijn of haar beroep was en hoeveel belasting men moest betalen. Een zeer informatief werkstuk van Jan, dat te zien is in het Historisch Museum Ede.

Zijn werk als postbesteller bracht met zich mee dat hij nog al eens geconfronteerd werd met verandering van straatnamen en de vernummering van huizen. Voor de gemeente Ede heeft hij deze veranderingen uitgezocht. Het was een enorm karwei en het

resultaat is te vinden in het gemeentearchief onder de titel: *Reconstructie van de huisnummers in de gemeente Ede tussen 1818 en 1962*.

Jan was een beminnelijk mens. Hij heeft veel meegemaakt in zijn lange leven. Vooral de tweede wereldoorlog was voor hem en zijn vrouw een zware tijd. Wij wensen Mien en de kinderen veel sterkte toe.

Zijn werk voor de gemeenschap heeft geresulteerd in een Koninklijke onderscheiding en de Vereniging Oud Ede heeft hem tot erelid benoemd.

Wij zijn veel dank verschuldigd aan Jan!

Namens het bestuur,
Hetty Blaauw

GEVANGENE NEEMT DE BENEN

Merkwaardige ontsnapping uit het gevang van Ede

Dick Kranen

In dit artikel wil ik graag aan de hand van een aantal archiefstukken het verhaal van Hendrik Pelgrim vertellen.

Pelgrim, afkomstig uit Steenderen in de Achterhoek, woonde in 1810 in Gelders-Veenendaal en werkte als smid bij aannemer Cornelis Smit in Stichts-Veenendaal. Die aannemer werkte voor en aan de diverse forten en versterkingen aan de Grebbelinie.

Hendrik werkte waarschijnlijk regelmatig alleen en zo kon hij eenvoudig en haast ongestoord koper stelen uit de vier kruitkamers van de forten Daatselaar (1), Buurtsteeg (2) en de Post op de Juffersdijk (1).

Koper was ook in die tijd een kostbaar metaal. Er zijn meer processen bekend waarin de diefstal en heling van koper aan de orde is.

Maar laten we eens zien wat er over deze kwestie in de archieven te vinden is.

De diefstal

Begin oktober 1810 ontdekte de hierboven genoemde Cornelis Smit de koperdiefstal.

Het bleek te gaan om koperen hengsels, krammen en duimen¹, materialen die voornamelijk in de deuren van de 'kruyt magazijnen' van de forten waren ver-

werkt. Omdat Pelgrim de enige was die in aanmerking kwam, aarzelde Smit niet

lang om zijn beschuldiging bekend te maken.

Op aandrang van Hendrik Smit, de gerechtsdienaar van Gelders-Veenendaal, werd op 18 oktober 1810 Hendrik Pelgrim door Hendrik Kok, de gerechtsdienaar van Stichts-Veenendaal, gearresteerd.

Schout Slok van Gelders-Veenendaal liet dit oogluikend toe.

Tussen de regels kunnen we nog iets ge-
waar worden over de eeuwenlange grens-
geschillen (en erger) tussen de Geldersen
en de ondergeschikten van de Bisschop
van Utrecht. Een grens die dwars door het
dorp loopt: je hoeft niet lang te wachten
op problemen

Vervolgens werd de gevangene overge-
dragen aan Jan van der Craats de onder-
schout van Ede. Tijdens een eerste ver-
hoor gaf Pelgrim de diefstal toe.

Over de hoofden van de direct betrokke-
nen heen wordt er flink gecorrespondeerd
tussen de gerechtelijke instanties van
Utrecht en Gelderland.

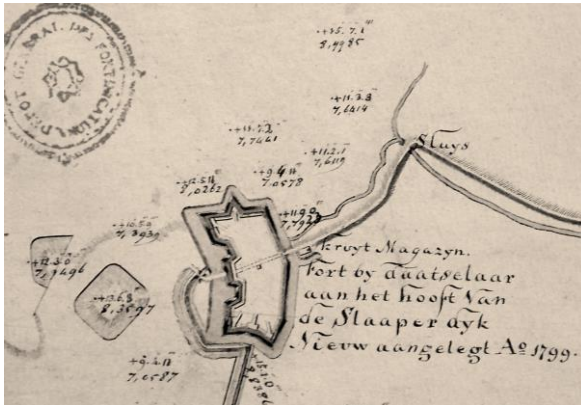
De secretaris van het Departementaal
Gerechtshof van Gelderland, W.H. de
Greve, laat niet na de handelwijze van de
Utrechtse justitie af te keuren omdat een
Gelders ingezetene op Gelders grondge-
bied was gearresteerd, zeker omdat er
geen sprake was van 'periculum in mo-
ra'². Een betere handelwijze was in dit
geval geweest zich met bewijsstukken te
verstaan met de justitie ter plaatse.

¹ Pin waar een scharnier van een deur of venster op draait.

² Betekenis: er zit gevaar (risico) in uitstel.

In een volgende *missive* uit Arnhem wordt de ontvangst van bewijsstukken uit Utrecht bevestigd en meteen toegegeven dat er ‘*genoegzame grond is gevonden om tegens gemelden Hendrik Pelgrim [...] apprehensie (arrestatiebevel) te verlenen*’. Maar ‘Arnhem’ vraagt het Utrechtse Hof nog wat meer informatie te leveren die onomstotelijk aantoont dat de nu nog *vermoedelijke* dader in staat van beschuldiging kan worden gesteld.

In Arnhem is men nieuwsgierig naar aard en hoeveelheid van het vermiste materiaal, welk magazijn er is betrokken en hoe de braak heeft plaatsgevonden. Ook Cornelis Smit en eventuele andere getuigen zullen aan de tand gevoeld moeten worden.

Nationaal Archief, Den Haag, Oorlog Situatiekaarten, 17e-20e eeuw, nummer toegang 4.OSK, inv.nr. G19.6 (detail). Boven het woord ‘Fort’ de plaats van het ‘kruyt magazyn’

Omdat Pelgrim volgens zijn verklaring het koper zou hebben verkocht aan Abraham van Creveld, de joodse slager, Abraham Fles, en aan de jood Hartog (die woont aan de Markt), allen in Stichts Veenendaal, lijkt het het Arnhemse Hof nuttig deze personen te horen. Misschien hebben ze het gestolene nog onder hun berusting. (Daar wordt in het vervolg niet meer over gerept.)

Utrecht antwoordt niet op de hoogte te zijn geweest van de arrestatie op Gelders

grondgebied. Men heeft daarom de betrokken gerechtsdienaar ontboden en ondervraagd over zijn handelwijze. Gebleken is dat hij door gerechtsdienaar Hendrik Smit uit Veenendaal was aangespoord Pelgrim aan te houden wegens de vermeende koperdiefstal uit de kruitkamer.

Uit het Utrechtse antwoord blijkt onder meer:

Smit en zijn eventuele getuigen zijn uitgenodigd hun verklaringen voor ons af te leggen. U hoort z.s.m. van ons. De gerechtsdienaar van Stichts Veenendaal hebben wij een reprimande gegeven. Als excuus voerde hij aan dat schout Slok van Gelders Veenendaal geheel van de zaak op de hoogte was.

In een andere verklaring staat dan weer dat Hendrik Smit zijn collega Hendrik Kok min of meer gedwongen heeft tot de arrestatie van Pelgrim over te gaan ‘*wijl hij hem anders zoude beklagen, en dat hij (Smit) alle de gevolgen voor zijne rekening nam*’. Bij de arrestatie had Kok de gevangene niet genoeg vastgebonden waardoor Pelgrim dreigde te ontsnappen.

‘*Smit wilde, dat hij hem sterker boeien zou, dat hij daartoe permissie vroeg aan den Schout Slok, die hem dat toestond, terwijl hij den gearresteerde met toestemming van Slok naar Ede heeft gebracht*’.

Het Gemeentebestuur van Amerongen schrijft op 15 februari 1811 aan de Procureur Generaal des Keizers in het Departement Utrecht over de inbraak in ’s Lands Kruitmagazijn dat ‘*de deur is weggebroken, het sloth aan stukken, dog niet meede genomen, voorts ses hartstenen neuten³ verbroken, en daar uit mede ge-*

³ Neuten zijn veelal natuurstenen blokjes, die onder de stijlen van houten constructiewerken worden aangebracht, indien deze op stenen vloeren moeten worden geplaatst (WNT)

nomen de daar in bevindende 4 koperen duimen en 2 dito sluitplaten⁴.

In een brief van Schout en Schepenen van Renswoude en Emmikhuizen van 13 januari 1811 wordt verslag gedaan van een ‘oculaire inspectie’ van de kruitkamers door Cornelis Smit, de aannemer.

Idem, de forten aan de Buursteeg en de Jufferswijk. Boven de pijltjes bevinden zich de kruitmagazijnen in het fort aan de Buursteeg.

Hij werd vergezeld door de schepenen Willem van der Veer en Huibert Tijssen van Drosselaar en substituut (-schout) Jan de Jong.

Het gezelschap begaf zich op deze datum: *'1. Naar het Fort aan de Buursteeg en aldaar gezien: dat aan de ééne kruidkelder aan de buitenste deur was gebroken het ijzeren slot. En aan de binnendeur aan stukken gehakt het metzelwerk van het raam en voorts 3 hardstenen neuten, waar uit zijn gehakt en medegenomen 2 koperen duimen en de sluitplaat van het slot, mitsgaders 2 koperen hengzels der binnendeur.*

Dat de tweede kruidkelder gesloten zijnde, zonder dat daar van de sleutel voor handen, of bij den aannemer was, daaraan niet verder konde gezien worden dan dat ook de hardsteen, waar in de platen

van het slot gezeten had, gebroken was. Verklaarden nogtans Cornelis Smit, de substituut Schout Jan de Jong en een jongen van Bart Vink, in dezelve Schans wonende, voor eenige maanden, toen de buitendeur nog open was, gezien te hebben dat dezelve van binnen zoo niet gebroken was als de andere kelder.

2. Dat dezelve op het fort op Daatselaar verder hebben bevonden, dat aldaar, zoo aan de buiten als binnendeur, 6 hardstenen neuten en het metzelwerk waren aan stukken gehakt, en beide deuren(niet leesbaar).

3. En eindelijk aan de kruidkelder bij Emmikhuizen⁵ hebben bevonden, dat aldaar hetzelfde geweld was gepleegd als op Daatselaar, door het breken van 6 hardstenen neuten, waarvan 4 koperen duimen waren mede genomen, mitsgaders de sluitplaten.'

Verklaring van Maria Bos, de echtgenote van Bart Vink

[..] *'wonende in de Schans aan de Buursteeg, dat zij in den voorleden zomer, zonder dat zij de maand of dag onthouden had, bij afwezigheid van haar man, in de eene kruidkelder had horen kloppen, en zij daarop met een harer kinderen en broeder Morre Bos (17 jaar oud) derwaarts was gegaan, en alstoen Hendrik, de smid uit het Veen, uit de kelder was gekomen, met gereedschap in de hand, en zich, zonder te spreken, agter de kelder had begeven. En zijlieden, meenende dat gem. smid wegens den lande daar in 't werk was, weder naar huis waren gegaan'.*

Bart Vink verklaart nog dat zijn vrouw hem dit verhaal vertelde toen hij thuis kwam. Hij ging toen naar Pelgrim en vroeg hem waar hij mee bezig was. Deze vertelde *'dat hij die koperen goederen hadde gekocht.'* Omdat hij dat toch wel

⁴ Sluitplaat: plaat om de opening waarin de schieter van een slot wordt vastgehouden.

⁵ Post op de Juffersdijk (Emmikhuizen)

een vreemde verklaring vond is hij vervolgens naar Hendrik Kok, de justitiedienaar gegaan om er voor te zorgen dat Pelgrim zo snel mogelijk gearresteerd zou worden.

Ook onderschout Jan de Jong heeft afgelopen zomer, toen hij over Daatselaar kwam, bij de kruitkelder Hendrik de smid zien werken, kloppen of breken (met beitel en hamer). Hendrik had overigens zijn groet niet beantwoord. 'Waarin de getuige alstoen geen arg stelde, omdat zulks bij klaarligten dag was.'

De ontsnapping

Op 4 februari 1811 doet C.B. de Vries⁶, Schout van het Ambt Ede, uitgebreid verslag van de ontvluchting van Hendrik Pelgrim uit zijn provisorische cel in Ede. Zoals iets verder blijkt is dit verslag een gevolg van de aandrang door het Hof in Arnhem. De Vries probeert de verantwoordelijk geheel af te schuiven op zijn ondergeschikten en doet het voorkomen alsof hij er alles aan gedaan heeft Pelgrim opnieuw te arresteren.

We volgen het verslag van de schout:

*Ik begaf mij kort nadien (op 18 oktober 1810) naar de arrestant ten huize van de onderschout Jan van der Craats, en gaf hem en justitiedienaar Gerrit Jan Gerritsen, opdracht hem direct over te brengen naar **Herberg 't Anker**, dat toebehoort aan Hermannus van Scherrenburg waar ik al eerder gedetineerden heb laten brengen omdat er hier geen andere locatie is die geschikt is om tijdelijk gevangenen te bewaren. Ik bond hen op het hart de gedetineerde zorgvuldig te bewaken in het kamertje aan de straat, dat ik onmiddellijk aan de buitenkant heb laten sluiten.*

Tot extra zekerheid liet ik de gedetineerde spilkluisters⁷ aandoen, ik heb van mijn

kant dus alles gedaan wat maar kon bijdragen aan de verzekerde bewaring van de gedetineerde.

De onderschout, de ambtsdienaar, en zijn assistent werden elke 24 uren door een ander team vervangen.

Ik heb met twee gerechtsdienaren⁸ op vrijdag de 19e oktober 1810 de gedetineerde een voorlopig verhoor afgenomen, en dat verhoor aan de baljuw van Overveluwe⁹ gezonden, met het verzoek het aan het Hof van Justitie te bezorgen, om daar te laten beslissen wat te doen met de gedetineerde.

Spilkluisters die wanneer de bewaker niet

oplet door de gevangene kunnen worden losgemaakt Foto: Het Gevangenis­museum, Veenhuizen, afb. nr. H0629

Dagelijks heb ik gecontroleerd of de gedetineerde wel secuur bewaard werd, en of de onderschout, de dienaar van Justitie, en zijn assistent hun plicht niet verzaakten.

In de nacht van 25 op 26 oktober was de bewaking van Pelgrim toevertrouwd aan onderschout Cornelis van Herikhuijsen, Ambtsdienaar Gerrit Jansen en zijn assistent Hermannus van Scherrenburg. (Zoals we later zullen zien ontving Van Scherrenburg een vergoeding voor de bij hem onder gebrachte tijdelijke gevangenen.)

⁶ C.B. staat voor: Charles Bavius

⁷ Voetboeien

⁸ Ter informatie: deze (deeltijd) gerechtsdienaren verdienden 156 gulden per jaar, 2/3 van hun wedde werd betaald door het Ambt Ede, de rest door het Hof van Gelderland.

⁹ A.B. van Westervelt

Tot mijn grote verbijstering werd mij in de vroege ochtend van 26 oktober door Van Scherrenburg gerapporteerd dat Pelgrim in de afgelopen nacht de benen had genomen.

Ik vroeg hem hoe het mogelijk was dat de gedetineerde, door drie mannen bewaakt en met spilkluisters aan beide benen, kon ontvluchten?

Als verklaring gaf Van Scherrenburg dat Van Herikhuijsen tegen hem had gezegd, 'Ga jij maar een poosje slapen, wij kunnen het met z'n tweetjes wel af', daarop is hij naar bed gegaan. Cornelis van Herikhuijsen en Gerrit Jansen zijn toen ook in slaap gevallen, en de gedetineerde heeft daar gebruik van gemaakt en de benen genomen.

Van deze gebeurtenissen deed ik onmiddellijk verslag aan de baljuw van Overveluwe.

Ondertussen stelde ik pogingen in het werk om de ontvluchte Hendrik Pellegrim weer in verzekerde bewaring te verkrijgen, maar al mijn pogingen zijn tot nu toe vruchteloos geweest, en ook is het me niet gelukt informatie over hem te verkrijgen. (hertaling)

Waarom de schout het complete verslag pas na ruim drie maanden indiende, wordt in het volgende duidelijk.

Het Departementaal Gerechtshof in Arnhem

Vóór de ontsnapping van Pelgrim stuurt dit Hof op 23 oktober aan het Departementaal Gerechtshof van Utrecht een 'missive [...] om de nodige bewijzen over de door den gedetineerde Pelgrim gepleegde diefstal aan dezen Hove te suppediteren'(verschaffen)

Ongeveer twee weken na de ontsnapping, op 7 november, doet de baljuw van Overveluwe een oproep uitgaan toch vooral goed uit te kijken naar de ontsnapte. Omdat men vermoedde dat Pelgrim richting

zijn familie in Steenderen was vertrokken werd op dezelfde datum met hetzelfde doel naar het landdrostambt van de Graafschap Zutphen geschreven.

Zoeken op de website 'genealogiedomein.nl' (Genealogie in de Achterhoek) geeft daarover uitsluitsel: Hendrik Pelgrim was afkomstig uit Steenderen. Ik vond over hem het volgende:

PELGRIM, Hendrik (Henricus), gedoopt 13-9-1764, jonge man, zoon van wijlen Garrit (Gerardus) Pelgrim onder Brummen, trouwt 1-4-1793 met **Willemina KRAEIVANGER** jonge dochter van Willem Kraeivanger onder Steenderen. Hendrik is overleden op 10-12-1825 op een leeftijd van 61 jaar en Wilhelmina in 1840, oud 74 jaar.

Kinderen uit dit huwelijk:

Gerardus Joannes * 1795, overleden 1840

Theodora * 1796,

Johannes *1798, overleden 22-6-1815

Op 18 januari 1811 werd door het Hof besloten onderschout Herikhuijsen en gerechtsdienaar Jansen van hun taken te 'suspenderen' (schorsen) en schout De Vries 'ernstig te reprimanderen'

Dit heeft tot gevolg dat De Vries het hele verhaal uit de doeken doet (zie verslag van de schout van 4 februari)

Daarna is er niets meer te vinden over Pelgrim.

Het Resolutieboek van het Hof van Gelre wordt in februari afgesloten, waarna de lopende zaken worden overgenomen door het Gerechtshof in Arnhem.

Over een vervolg van de zaak tegen Pelgrim is niets te vinden. Mijn voorlopige conclusie is dat er geen serieuze pogingen zijn gedaan hem opnieuw te arresteren.

De ondervragingen

Ook treffen we bij de bijgevoegde stukken een ondervraging van Flipje Folmer, de echtgenote van Hermannus van Scherrenburg aan.

Ze moet precies vertellen wat er zich in die nacht van 25 op 26 oktober in *Het Anker* heeft afgespeeld.

Als leeftijd geeft Flipje 30 jaar op. En ze bevestigt dat op de 18e oktober Hendrik Pelgrim bij haar aan huis werd afgeleverd om in bewaring genomen te worden.

Hij werd zoals gebruikelijk ondergebracht in het kamertje aan de straat, dat aan de buitenkant goed afgesloten kon worden. Tijdens de nacht van de ontvluchting werd Hendrik echter *in de keuken* bewaakt.

Ook Flipje kan niet begrijpen hoe het mogelijk was dat Hendrik ondanks de spilkluisters en de bewaking door drie mannen waaronder haar eigen man, hoewel hij wel bij haar in bed gekropen was, de loop kon nemen. Op een gegeven ogenblik werd ze wakker en zag toen vanuit haar bed de gevangene niet meer (kennelijk bevond de bedstee zich in de keuken). Vervolgens stootte ze haar man aan en zei tegen hem: *‘ik geloof dat de arrestant weg is’*. Na een snel aankleden gingen ze op zoek in het pand en daarna zelfs naar Veenendaal. Helaas leverde het zoeken niets op.

De ondervraging van Hermannus, 30 jaar oud, leverde weinig nieuws op of het moet zijn dat toen zijn vrouw hem aanstootte ze tegen hem zei: *‘Manus, ik geloof waarachtig dat de arrestant weg is’*. Toen werd ik wakker en zag dat hij ontvlucht was’.

Meer ontvluchtingen

In het zelfde archiefstuk waarin de bewaking en ontsnapping van Pelgrim wordt beschreven, bevinden zich nog meer ont-snappingsverhalen. In 1803 en 1805 ont-snapten Gerrit Lanters en Gerrit Trilbeek uit Didam en in 1804 Jan Willemse uit de

bewaring in Oldebroek. Met Ede erbij betreft het telkens dorpen waar geen goede bewaring van gevangenen mogelijk was.

Herberg ’t Anker

Hendrik Pelgrim werd dus gevangen gezet in Herberg ’t Anker, eigendom van Harmannus van Scherrenburg.

In het familieboek van de familie Van Scherrenburg wordt de herberg vermeld. Uit diverse hierna volgende citaten uit dit boek blijkt echter dat de hierboven genoemde ontsnapping en de rol die Hermannus van Scherrenburg daarbij speelde, niet bekend was bij de samensteller en auteur (J.W. van Scherrenburg) van dit boek.

Hij schrijft: *‘Het eerste huis rechts werd in 1805 door Hermanus van Scherrenburg (1777-1816) gekocht’*.

Abraham de Haen, (1707-1748) Dorpsgezicht Ede, (1732) Het eerste huis aan de rechterkant is het pand van Hermannus van Scherrenburg.

Aanvankelijk abusievelijk toegeschreven aan Cornelis Pronk.

Ook de naam *Het Anker* zal Edenaren thans niet meer vertrouwd in de oren klinken.

Geen wonder, want het is een herberg die tot omstreeks 1805 als zodanig functioneerde. Toch kennen een aantal Edenaren dit huis nog we! U ziet het op de foto: het

bekende winkeltje van *Foeken*. Een zeer oud huis, dat is wel duidelijk.

De laatste bewoner de heer H.J. Foeken, die op 11 juli 1978 is overleden, vertelde dat in het huis het jaartal 1724 vermeld stond. De geschiedenis van dit huis gaat zeker zo ver terug. Op de tekeningen uit 1731/1732 staan nog net **de twee ramen links van de voordeur** afgebeeld.

De tekening van Cornelis Pronk uit 1731. Het lijkt erop dat ze deze tekeningen naast elkaar gezeten hebben gemaakt.

Bewoningsgeschiedenis

In 1738 is Cornelis van Oort eigenaar van het huis. Hij verkoopt in 1762 *'een huys, hoff, en annexe brouwerije'* aan Gijsbert van Ede. De brouwerij stond niet op het terrein van het huis, De hoge verkoopprijs zal wel veroorzaakt zijn door de brouwerij. Gijsbert van Ede heeft ook in dit huis gewoond. In 1766 verkoopt hij alles aan Derk Brouwer.

Derk Brouwer breidt zijn activiteiten uit door naast de brouwerij, in het huis een herberg te beginnen. Na zijn overlijden spreekt men in de boedelscheiding in 1784 over huis en herberg *'De Zwaan'*. Aan zijn dochters Maria en Geertruij Brouwer worden o.a. de brouwerij en de herberg toebedeeld.

De naam wordt bij die gelegenheid veranderd in *'Het Anker'*. Na hun huwelijk in 1805 gaan Hermanus van Scherrenburg en Philipsje Folmer hier wonen.

Op 14 oktober 1806 koopt het echtpaar dit huis voor f. 925,- Hermanus heeft de herberg niet (lang) voortgezet; hij vatte zijn oude beroep van timmerman weer op.

Mogelijk hebben zijn ervaringen met het bewaren van gevangenen en het lage bedrag dat hij als vergoeding kreeg voor de overlast in zijn huis en wellicht het gebrek aan klandizie, veroorzaakt door de moeilijke economische omstandigheden, hem er toe laten besluiten zich voortaan weer geheel aan het timmervak te wijden.

'Huize Foeken' door Thijs Mauve (1915-1996) Ede, Grotestraat Collectie Gem. Ede (foto D. Kranen)

In de Franse tijd kwam er een vredege-recht in Ede. En dus was er ook een gevangenis nodig. In de Municipale Raad van 14 november 1811 werd *'aan den provisioneelen fungeerende cipier Harmanus [van] Scherrenburg ...voor kost en drank, schoonmaken van de gevangenis ...is geaccordeerd in de 24 uren voor elk gevangene uit de Gemeentekas te doen uitbetalen de somma van 12 stuivers'*.

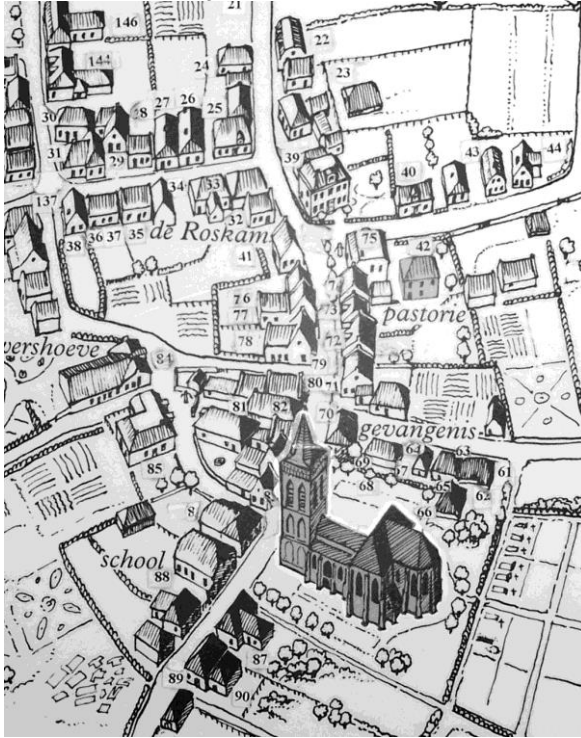
Deze regeling zal gelden tot er een echt huis van bewaring is ingericht.

In het jaar 1811 ontving hij voor 208 personen (of dagen?) f 125,-: er was dus wel werk aan de winkel. In de Raadsvergadering van 25 mei 1812 wordt een aanmerking op zijn rekening gemaakt. 'Hij rekende 28 stuiver daags per man. De ver-

goeding was zoals we gezien hebben gesteld op 12 stuiver, dus moest er gecorri-geerd worden! Opmerkelijk is het grote aantal overnachtingen. Het zullen wellicht kleine vergrijpen zijn geweest welke aan-leiding waren personen tijdelijk uit de roulatie te verwijderen.

‘Het Kanton Ede debet aan H(ermannu)s Van Scherrenburg voor het maken van een stilletje¹⁰, 't welk gebruykt word in de kelder voor de gevangenen op order van de maire van 't kanton Ede’.

(Zie daarvoor de Kwitanties in de Bijla-gen van de Rekeningen van de Gemeente Ede. Archief Gem. Bestuur, toegang 001.1, inv. Nr. 176, kwit.nr.33)

Rechts van de m van Roskam bevindt zich het pand van Van Scherrenburg. Merkwaardig dat deze probeerde de vrijwel ernaast gelegen herberg De Roskam (nr. 32), welke daar van 1639-1974 was gevestigd, te beconcurreren. (Fragment tableau in Hist. Museum Ede)

Waar verbleven deze gevangenen?

De laatste bewoner van het pand, de heer H.J. Foeken, vertelde dat de Oudheidkundige Dienst na een onderzoek van zijn pand, vermoedde dat er in de kelder vroeger wel eens gevangenen zouden kunnen hebben gezeten. En dat klopt want op de door Van Scherrenburg persoonlijk geschreven en ingediende rekening uit 1811 schrijft hij:

Het huis was veel groter en dieper dan zo op het oog lijkt. De voorgevel was 13,5 meter, de diepte 20 meter. Midden door het huis liep een gang 15 meter naar achteren en vervolgens nog ca. 6 meter naar de rechterzijgevel. Links van de gang was een kamer met 2 ramen aan de straatkant.

Daarachter een slaapkamer, vroeger een alkoof. Vervolgens het achterhuis, waarin een trap naar de kelder en naar de zolder. Het achterhuis besloeg de laatste 10 meter van de linkerzijgevel. Tegen de achtermuur en de slaapkamer bevond zich ook het toilet. Deze tweede slaapkamer lag aan het einde van 'de lange gang, in 't midden van de achtergevel en gedeeltelijk in het achterhuis. Op de

rechterachterhoek van het huis lag tussen slaapkamer en gang de keuken.

De grote gang deelde het huis in twee, overigens ongelijke delen. Rechts van de gang lag voor aan de weg de winkel, daarachter een kamer en vervolgens weer de gang. Dit geheel door de gang omsloten gedeelte is vroeger waarschijnlijk de herberg geweest. Vroeger kon men vanuit de kamer achter de winkel de Bospoortstraat inzien. Dat is nu de Grotestraat tussen de Molenstraat en 'De Bospoort'.

Conclusie

Alles overziende mogen we wel concluderen dat de kelderkamer van *Het Anker*

¹⁰ Stilletje: kamergemak, verplaatsbaar heimelijk gemak, in de vorm van een stoel of kastje.

geen ideale gevangenvaarplaats is geweest, maar het kon er voor Edese be-
grippen van die tijd mee door.

Even later (1811/1812) is er in het Edese
archieef correspondentie te vinden over het
aankopen en inrichten van een soort 'huis
van bewaring'.

Ik vermoed zelf dat het meer het falende,
zwakke gezag van *maire* De Vries is ge-
weest dat de oorzaak was van deze ont-
snapping. Dat blijkt ook wel uit het min
of meer oneervolle ontslag dat hij in 1813
kreeg.

Als de al te toegeeflijke bewakers ook
maar een beetje discipline hadden gehad,
waren ze niet in slaap gevallen of ze had-
den op z'n minst een wacht systeem kun-
nen bedenken.

De Bergstraat in Ede, nabij de Grotestraat.
Links op de hoek geschenkenhuis Blok-
ker, midden het kruidenierswinkeltje van
H. Foeken en rechts daarvan banketbak-
ker T. Pannekoek. Rechts van Pannekoek,
niet zichtbaar op deze foto, bevond zich
tot 1974 De Roskam. (Foto ca.1960, Gem.
Archief Ede nr. 13504)

Bronnen:

- Gelders Archief, Archief Hof van Gelre,
toegang 0124, inv. nrs 390 en 6876, dossier
nr. 17
- Utrechts Archief, Archief Hof van Utrecht,
toegang 239-1, inv. nrs 8-28 en 92-104
- Gemeente Ede. Archief Gem. Bestuur, toe-
gang 001.1, inv. Nr. 176
- Familieboek Scherrenburg

- Website 'genealogiedomein.nl' (genealogie
in de Achterhoek) voor de gegevens over
Hendrik Pelgrim

HISTORISCH MUSEUM

Ben Hilgers, directeur

Tot en met 24 februari 2013 is de tentoon-
stelling **600 jaar Kernhem** nog te zien.
Het Huis Kernhem werd in 1410 in op-
dracht van hertog Reinald IV van Gelre
gebouwd. In de loop der tijd breidde het
leengoed steeds verder uit. Eind achttien-
de eeuw was het versterkte huis met zijn
twee torens zo bouwvallig dat besloten
werd het af te breken. In 1803 verrees het
Huis Kernhem dat we nu kennen.

Tot en met 17 maart is de tentoonstelling
Feesten in Ede te zien.

Deze - vooral *fototentoonstelling* - laat
diverse volksfeesten zien in foto's, film
en voorwerpen
met onder ande-
re ook aandacht
voor de Heide-
week.

In december is
ook de miniten-
toonstelling **De
oliebol** te zien. Daarnaast in november en
december een microtentoonstelling over
brandweerwagens.

Genoeg reden om weer eens te komen
kijken!

*Historisch Museum Ede,
Museumplein 7, 6711 NA Ede,
0318-619554;*

*geopend dinsdag t/m zaterdag
13:30 -17:00 uur,
zondag 13:30 tot 16:00 uur.*

HIJ WAS OOK MAAR EEN MENS

Over een dominee die te diep in het glaasje keek

Ds. Teun van 't Veld

24

Het gebeurde 250 jaar geleden. Het anders zo rustige heidedorp Ede was in rep en roer.

Bij de barbier en bij de bakker werden verhalen vol sensatie aan elkaar doorgegeven. *'Heb je 't al gehoord, buurman, dat onze dominee...?'* Ook de kerkenraad was op de hoogte. In een document van 20 april 1762 staat met ronde woorden opgetekend, dat de ouderlingen en diakenen *'sedert geruijmen tijd met smarte moerende ontwaar worden dat hun Predikant [...] zich aan schandelijke en seer ergerlijke dingen schuldig maakte'*.

Die 'geruijmen tijd', waarin de gemeente steeds weer werd geconfronteerd met de alcoholverslaving van haar dominee, duurde minstens een jaar, zo valt uit de stukken te concluderen,

Nieuwsgierig geworden naar wat hier toch aan de hand was, dook ik in de archieven van de Hervormde Gemeente. Behalve de kerkenraads-notulen uit 1761 en 1762 vond ik een dik, 32 pagina's tellend verslag, opgesteld en ondertekend door alle leden van de kerkenraad. De titel luidt: *Handelingen des E. Kerkenraad aangaande hunnen Predikant Jacobus van der Nieburg, 1762*. Hierin staan alle gebeurtenissen met betrekking tot deze trieste zaak uitvoerig beschreven.

Intussen vertelde ik aan een goede vriend dat ik bezig was met de historie van een dominee uit Ede, die werd afgezet wegens openbare dronkenschap.

Mijn gesprekspartner reageerde verwonderd: *Waarom moest die man zo zwaar*

worden gestraft? Hij was ook maar een mens!

Ook maar een mens. Die woorden bleven bij mij haken. De **feiten**, waarvoor de beschuldigde werd veroordeeld, zijn duidelijk. De gevolgte tuchtprocedure staat uitvoerig beschreven. Achter de harde feiten ging echter een **mens** schuil. Hoe heeft hij dit alles ervaren? Voelde hij zich recht gedaan door kerkenraad en bevolking van Ede? We proberen er uit de Edese historieboeken iets van te achterhalen.

Indien gij u kwaamt te ontgaan

Het leven van Jacobus van der Nieburg, geboren te Rotterdam, was veelbelovend begonnen. Zijn studie in Groningen was voorspoedig verlopen. Hij was als jongeman al een geleerde heer: doctor in de wijsbegeerte. De eerste en enige gemeente, die hij als predikant heeft gediend, was Ede.

De preek waarmee hij op 17 maart 1748 intrede deed, heeft bij de gemeente hoge verwachtingen kunnen wekken aangaande hun nieuwe dominee. De tekst van de preek - uit 2 Corinthe 3 vers 5 en 6 - bevatte namelijk de belijdenis dat hij al zijn bekwaamheid van God verwachtte. Daarop moest toch wel zegen rusten, zo heeft wellicht menigeen gedacht.

Aan deze intrededienst ging een kerkdienst vooraf, waarin de jonge predikant 'bevestigd' werd in het ambt. Omdat dit de eerste keer in zijn leven was, legden andere aanwezige predikanten hem daarbij de handen op het hoofd. Een plechtig moment, dat zeker op de gemeente indruk zal hebben gemaakt.

Tijdens zijn bevestiging legde Van der Nieburg ook een belofte af. Niet alleen dat hij als een goede herder en leraar zijn

gemeente zou ‘*onderwijzen, vermanen, vertroosten en bestraffen*’, maar ook werd hem gevraagd ‘*zich te onderwerpen aan de kerkelijke vermaning [...] indien gij in leer en leven u kwaamt te ontgaan*’. (De oud-Nederlandse uitdrukking ‘zich ontgaan’ betekent: zich te buiten gaan, ontsporen. Het heeft de notie in zich dat iemand niet met voorbedachten rade foutief handelt, maar het overvalt hem of haar.) Niet wetend dat deze ‘kerkelijke vermaning’ ook hem eens hard zou treffen, antwoordde de jonge dominee: ‘*Ja ik, van ganser harte.*’

Interieur van de Oude Kerk met zicht op de eiken preekstoel uit 1674. Het transept links naast/achter de preekstoel is de zg. 'Dorperhoek', aan de kant van het oude dorp Ede. Arnold Hendrik Koning.(1860-1945)

Als we de kerkenraadsnotulen mogen geloven, zijn de eerste jaren van zijn predikantschap erg rustig verlopen. Wellicht te rustig. We lezen namelijk herhaaldelijk, dat de maandelijks kerkenraadsvergadering niet doorging, ‘*alsoo er niets te verhandelen was*’. Wanneer de vergadering wel doorgang vond, dan werd gedurig alleen vermeld: ‘*Er is Kerkenraad geweest, doch niets aantekening waardigs is voorgevallen.*’ Was er dan niets waarover de eerwaarde broeders van gedachten konden wisselen, terwijl de praktijken van

de Edese dominee volop in geuren en kleuren werden rondverteld in het dorp? Het lijkt ons sterk. Of was het de predikant zelf, die het veiliger vond de vergadering bij voorbaat af te gelasten?

Broederlijke gesprekken en vermaningen

Intussen zat de kerkenraad wel met een probleem. Bij hun bevestiging in het ambt hadden de ouderlingen de belofte afgelegd ‘*mede toezicht te nemen op de lering en den wandel van de Dienaren des Woords*’. Die moeilijke taak moesten ze nu gaan vervullen. In de kerktal van die tijd heette dat ‘*broederlijk vermaan*’.

Met het hart in de keel begaven zich in juli 1761 drie ouderlingen naar de pastorie. Ze werden uiterst vriendelijk ontvangen. Hun predikant ontkende niet, dat hij ‘*zich was komen te ontgaan*’ door overmatig gebruik van alcoholica en hij beloofde beterschap. Met een zucht van verlichting keerden de broeders-ouderlingen weer huiswaarts.

Hun opluchting was echter van korte duur. De geruchten over het privéleven van de dominee bleven rondzingen in Ede. Toen op 29 januari 1762 opnieuw kerkenraadsleden op pad gingen voor een indringend gesprek met hun predikant, troffen ze hem dronken aan in de pastorie. Opnieuw was er een hartelijke ontvangst, waarbij hij de ‘*dienstmaagd*’ beval tabak, pijpen, koffie en bier binnen te brengen.

De ‘vermaning’ van de kerkenraad had weinig resultaat. Een maand later moesten de broeders weer op pad voor een ‘broederlijk gesprek’. Eerst ontkende de predikant zijn verslaving, maar in de loop van de avond toonde hij ‘*groot berouw en leetwezen*’. Weer werd beterschap toegezegd. De kerkenraad bleef echter klachten vanuit de gemeente ontvangen.

Niet alleen in de pastorie, maar ook tijdens kerkenraadsvergaderingen sprak de

kerkenraad vermanende woorden aan het adres van hun voorzitter. Waarschuwend, mogelijk ook wel hem smekend zijn leven te beteren. Althans, zo staat het beschreven in de *Handelingen des E. Kerkenraad*. Er doet zich echter een merkwaardig feit voor. In het notulenboek van de kerkenraad wordt van dit ‘broederlijk vermaan’ tijdens de vergaderingen met geen woord gerept! Men bedenke echter, dat het in die tijd gebruikelijk was dat de predikanten zelf de notulen schreven. Gewoonlijk deden ze dat zeer beknopt. Heeft ds. Van der Nieburg bewust deze passage weggelaten? Waarschijnlijker is dat deze weglating berust heeft op een onderlinge afspraak, uit zorg voor de eer en goede naam van de predikant.

De Grotestraat in Ede, gezien in noordelijke richting. Rechts het pand dat omstreeks 1914 plaats moest maken voor de nieuw te bouwen Hervormde Pastorie. Dit pand is van 1684. Op de achtergrond de toren van de Oude Kerk. (GA15591)

De consternatie in de gemeente bereikte een climax op 3 april 1762. Vier kerkenraadsleden arriveerden bij de pastorie voor het zoveelste gesprek. Zij werden er een groot aantal mensen gewaar, samengestroomd ‘op de gemene straat’. Een soort volksooploop. De dominee stond in de achterdeur met een stok in de hand. Hij hield iedereen tegen. Hij deed of hij de vier kerkenraadsleden niet eens kende. Ze moesten eerst hun naam noemen, eer ze de pastorie mochten binnentreden. Op-

nieuw moest de ‘dienstmaagd’ tabak en pijpen aandragen, maar tot een echt gesprek kon het in deze omstandigheden niet komen.

Een tweede dieptepunt betrof de viering van het heilig avondmaal, vier dagen later. De kerkenraad waarschuwde de predikant dat hij in deze omstandigheden niet mocht deelnemen aan dit sacrament. Zo kon het gebeuren dat ds. Van der Nieburg nog wel het avondmaal bediende, maar brood en beker aan zichzelf voorbij liet gaan. Vanuit de gemeente kwam slechts één persoon naar voren om aan te zitten aan de avondmaalstafel. De kerkenraad plaatste in zijn verslag er de merkwaardige aantekening bij dat deze ene deelnemer ‘*zelfs onder Voogden*’ stond. Bedoeld zal zijn: onder curatele gesteld. Iemand die niet geacht werd zelf verantwoorde beslissingen te kunnen nemen. Bepaald geen vleiende opmerking.

Toen de keer daarop het heilig avondmaal bediend zou worden, bleven alle stoelen rondom de tafel onbezet. De viering van het sacrament kon niet doorgaan. Deze aangrijpende gebeurtenis was voor de kerkenraad ‘*een doorslaende blijk, dat alle de leden der gemeente grotelijks aan den Predikant wegens zijn schandelijke gedrag geergert sijn*’.

De tuchtprocedure

Zo kon het niet langer, meenden alle ouderlingen en diakenen. Nu alle gesprekken niet tot verbetering hadden geleid, werd het pad van kerkelijke censuur ingeslagen. Voor ambtsdragers kon dit leiden tot schorsing en zelfs ontzetting uit hun ambt. De toen nog voor heel de kerk van kracht zijnde Dordtse Kerkorde van 1618-19 rekende ‘*gewoonlijke Dronkenschap*’ tot de ‘*grove zonden*’, die waardig zijn met ‘*opschorting, ofte afzettinge van den Dienst gestraft te worden*’. Deze ingrijpende procedure berustte in eerste instantie bij de kerkenraad, terwijl de classis

(regionale kerkvergadering) de definitieve uitspraak moest doen.

Lezend in de archiefstukken, voelt men hoe nu het klimaat verandert, de contacten tussen predikant en kerkenraad strakker en zelfs grimmiger worden. In de periode van de ‘broederlijke gesprekken’ stonden ouderlingen en diakenen nog **naast** hun dominee, bewogen waarschuwend voor het gaan op een heilloze weg. Nu echter komt de kerkenraad **tegenover** hem te staan, als aanklager en tot op zekere hoogte als rechter.

Het blijkt al op de eerstvolgende kerkenraadsvergadering, gehouden op 23 april 1762. Ds. Van der Nieburg, hoewel voorzitter, wordt niet uitgenodigd. Zijn plaats wordt door anderen ingenomen. De leiding van de ‘extra ordinaire’ (buitengewone) bijeenkomst berust bij twee predikanten uit naburige gemeenten, Wageningen en Lunteren. Tijdens deze vergadering wordt de Edese dominee door zijn eigen kerkenraad ‘*gecteerd*’ om in hun midden te verschijnen om ‘*sijne verantwoordinge*’ te doen. Van der Nieburg had geen keus: hij was verplicht in de consistoriekamer van het kerkgebouw te komen. (*Citeren* had in die tijd een zwaarbeladen betekenis. De oorspronkelijke betekenis is gelijk aan het werkwoord ‘dagen’. Iemand voor het gerecht dagen. Men moest er aan gehoorzamen.)

De oproep werd heel formeel door de koster overgebracht: ‘Dominee, of u maar wilt meegaan!’ Binnen hoorde de predikant waarvan hij werd beschuldigd, maar hij antwoordde nog niet. Hij wilde eerst kopieën hebben van alle stukken en voldoende tijd om een antwoord op te stellen. De kerkenraad ging hiermee akkoord en gaf de predikant acht weken bedenktijd. Op 23 juni 1762 zou de zaak worden voortgezet. De kosten van deze extra vergadering kwamen echter voor rekening van ds. Van der Nieburg. Of

daartoe ook behoorden de reiskosten van de beide te hulp geroepen dominees vermeldt de historie niet.

Tussentijds, op 27 mei, kwam de kerkenraad opnieuw bijeen, nu op verzoek van hun predikant, die een uitvoerig schriftelijk verzoek had ingediend om de zaak onderling en in liefde bij te leggen. Het was een smeekbrief, waarin hij allerlei beloften deed:

- hij was bereid om voor God en de kerkenraad schuld te belijden;
- evenzo om in een *boetpredikatie* de gemeente om vergiffenis te bidden;
- bereidheid tot vergeving vragen aan allen die door hem beledigd waren;
- genoegen te nemen met een ‘*klijne censure*’, opgelegd door de kerkenraad;
- zijn uiterste best te doen een beroep te krijgen naar een andere gemeente.

Verder benadrukte hij hoe schadelijk het zou zijn als hij werd afgezet. In de vacaturetijd, die dan zou aanbreken, werd door de classis slechts één keer per zondag een kerkdienst belegd. Dit betekende ook minder diaconiecollecten. De armen zouden dus schade lijden. Kon hij daarentegen zijn ambtswerk in Ede blijven vervullen, dan was hij bereid een toekomstige bijverdienste af te staan voor de armen van de gemeente.

Tenslotte schreef hij: ‘*Eindelijk belove ik plechtiglijk*’ om na verzoening met de kerkenraad en gemeente in alle liefde en vrede ‘*als broeders te leven*’. Uit dit alles blijkt wel, hoezeer er ds. Van der Nieburg er alles aan was gelegen om te vermijden dat de classis tot een uitspraak kwam. Zelfs de armlastige gemeenteleden werden voor dit doel erbij gehaald.

Hij kreeg echter geen gelegenheid zijn aanbod tot verzoening mondeling toe te lichten. De kerkenraad liet hem schriftelijk weten (weer door middel van de koster!) eenparig van oordeel te zijn het verzoek niet te kunnen inwilligen.

Nogmaals moest de koster op pad. Nu om de dominee te *citeren* om op 23 juni 1762 in de kerkenraadsvergadering te verschijnen en zich te verantwoorden.

De uitspraak

In de consistoriekamer van de Oude Kerk van Ede was op die 23^e juni de voltallige kerkenraad bijeen, samen met de beide naburige predikanten. Ds. Van der Nieburg werd officieel binnengeroepen. Hij las een ellenlange verdediging voor, die door de kerkenraad *'met veel lankmoedigheid'* werd aangehoord. Zo schreef althans de kerkenraad zelf in het dikke verslag.

De zandloper aan de preekstoel (GA11168)

Daarna moest de beschuldigde dominee de kamer verlaten, terwijl de kerkenraad zich bezon. Letterlijk staat er dat hij moest *'buiten staan'*.

Toen volgde het door Van der Nieburg zozeer gevreesde besluit. We lezen dat hij, *'binnen geroepen sijnde'* moest aanhoren dat de kerkenraad *'hem suspendeert (schorst) van sijnen openbaren Predikdienst en den aankleven vandien'*. Tijdelijk was hij daarmee door zijn eigen kerkenraad op non actief gesteld, totdat de classis een uitspraak zou hebben gedaan. Ter afronding bracht de kerkenraad aan de Classis Over Veluwe een *sententie* uit (een kerkelijk oordeel, waarbij iemand officieel schuldig werd verklaard). Dit werd vergezeld van het al genoemde uitvoerige verslag. In feite was hiermee voor hun dominee de beslissing gevallen. Wel kwam de classis ervoor in een extra ver-

gadering in Arnhem bijeen. Op 8 juli 1762 werd - gebaseerd op de sententie en het verslag van de kerkenraad - de schorsing omgezet in een definitieve afzetting. Jacobus van der Nieburg verloor na 14 jaar predikantschap alles wat hij had: zijn ambt, zijn gemeente, zijn bron van inkomsten.

De classicale uitspraak werd aldus gemotiveerd. Het was:

'ten volle gebleken dat voorn: Predikant sich bij aanhoudentheid aan soo veel ergerlijke en aanstotelijke euveldaden heeft schuldig gemaakt, en over deselve geen de minste schaamte en berouw maar integendeel een ongevoelig en verstokt hart betoont heeft'.

Van der Nieburg ging dadelijk in hoger beroep bij de Gelderse Synode,

Tot een synode-uitspraak is het nooit gekomen. Nadat het namelijk op woensdag 17 juli weer helemaal uit de hand was gelopen en hij waggelend en scheldend over de straten was gegaan, besepte Van der Nieburg zelf dat zijn positie in Ede onhoudbaar was geworden.

Nu schakelt hij op zijn beurt de koster in. Via hem laat hij een ouderling weten *'dat hij van alles afziet'*. Hij trekt zijn appel bij de Gelderse Synode in en vertrekt met zijn vrouw op maandagochtend 22 juli 1762 om vijf uur op een wagen. Zou er iemand hen op dit vroege uur hebben uitgezwaaid? In elk geval is er in de kerk nooit een afscheidsdienst geweest.

Zo lijkt Jacobus van der Nieburg in de nevel van de historie te verdwijnen. Het enige dat we tot voor kort wisten, was dat hij jaren later als leraar klassieke talen werkzaam was aan een gymnasium in Rotterdam.

Het vertrek van de dominee was voor de Hervormde Gemeente *'tot algemeen genoegen en blijdschap'*, zo lezen we in de kerkenraadsstukken. Dat bleek de volgen-

de zondag. De kerk was overvol en de kerkgangers waren zo dankbaar dat de collecte voor de armen de lieve som van f 68,00 opbracht, Ons, 250 jaar later levend, klinkt een dergelijke mededeling bijna cynisch in de oren. Het uitvoerige kerkenraadsverslag eindigt met de woorden: *'hebbende deze droevige zaak een eijnde'*.

De mens achter de feiten

Tot zover de feiten en de tuchtprocedure. Het staat in de kerkelijke annalen uitvoerig beschreven. We moeten er echter rekening mee houden, dat we al onze informatie moeten putten uit één bron: die van de kerkenraad. Terwijl het rapport van die zijde 32 volle bladzijden beslaat, keurig ingeplakt in het notulenboek, is van de verdediging van ds. Van der Nieburg in het Edese kerkenraadsarchief geen snippet papier meer te bekennen. Van een toepassing van de oude rechtsregel *Audite et alteram partem* (hoort ook de andere partij) kan in ons geval geen sprake zijn. De gemeente was verblijd, lazen we. Heeft iemand zich ook afgevraagd hoe hun dominee zich op zijn vlucht uit Ede gevoeld moet hebben? Zat hij wellicht met tranen in de ogen? Hij was immers ook maar een mens. A.G. van Bruggen noemt hem in zijn boek over de Edese dominees niet voor niets *'de meest trieste figuur in de Edese predikantenrij'*.

Wat was toch de oorzaak dat een begaafde jongeman zo op een zijspoor kwam te staan? Had hij als rasechte Rotterdammer moeite met de wat bedachtzame Veluwe mentaliteit? Was hij misschien wat te geleerd voor het boerendorpje Ede, zijn eerste en enige gemeente, die hij als predikant 14 jaar heeft gediend? Was hij misschien eenzaam in zijn grote herenhuis, de pastorie, zonder veel aanspraak op zijn niveau, behalve wat gekeuvel met de 'dienstmaagd' over alledaagse dingen? Bracht dit hem tot een al te graag grijpen

naar een zekere fles? Vragen, vragen. Zo zoeken we naar een oorzaak van zijn onbeheerst gedrag. We weten het niet.

Uit de gegevens die Van Bruggen ons biedt, is af te leiden dat hij in 1748 als vrijgezel de pastorie heeft betrokken. Veertien jaar lang woonde hij er als 'alleengaande'. Pas op 6 juni 1762 ging hij in ondertrouw met Marie van Manen. De bruilofsdagen zijn voor mevrouw Van der Nieburg allerminst rooskleurig geweest. Daar haar man op 18 juli werd afgezet, heeft ze hoogstens een paar weken 'mevrouw van de dominee' kunnen zijn. Weken vol spanning en verdriet.

De Synode van Dordrecht, waarop o.m. de Dordse Kerkorde werd vastgesteld. De Synode werd gehouden van 13 november 1618 tot 29 mei 1619

Heeft de **mens** Jacobus van der Nieburg in deze moeilijke periode enige steun ervaren? Vond hij bij iemand een luisterend oor? Voor zover we uit de bewaarde archiefstukken kunnen nagaan, was dat niet het geval. Zijn naaste medewerkers, de leden van de kerkenraad, werden in de loop van het proces steeds meer zijn te-

genstanders, zijn aanklagers, zelfs zijn rechters.

Hier wreekte zich de al te simpele manier waarop de Dordtse Kerkorde het uitoefenen van kerkelijke tucht over een predikant voor een belangrijk deel opdroeg aan diens eigen kerkenraad. Dit is veel te dichtbij. De Edese ouderlingen waren met eigen ogen en oren getuige waren geweest van de escapades van de dominee. Ze hadden de ontredde in de gemeente meegemaakt, de praatjes gehoord die er de ronde deden. Hoe konden zij nog onbevangen oordelen?

In kerkorden uit latere tijd is dit anders geregeld. Bij een klacht uit de gemeente over een ambtsdrager mag de eigen kerkenraad deze klacht niet zelf in behandeling nemen noch tuchtmaatregelen hantieren. De zaak komt geheel in handen van een regionale of provinciale tuchtcommissie.

30

De onmogelijke opdracht, waarvoor de kerkenraad stond, bracht een uiterst koele houding tegenover hun predikant mee. Normale communicatie werd gemeden. De koster werd er steeds op af gestuurd. Eerst om hem op te halen (bijna schreef ik 'op te brengen') naar de consistoriekamer. Aangekomen bij het kerkgebouw moest hij 'buiten staan', totdat het de kerkenraad beliefte hem binnen te roepen. Zelfs het afwijzend antwoord op zijn smeekbrief om een verzoeningspoging tot verzoening moest hij via de koster vernemen. Hetzelfde geldt voor de sententie, de schuldigverklaring, die tegen hem werd ingebracht. Hij moet dit alles toch wel als krenkend hebben ervaren.

De **mens** Van der Nieburg stond alleen. Geen advocaat stond aan zijn zijde. Geen pastor, met wie hij vertrouwelijk kon spreken werd hem door de classis toegevoegd, Verslaafd als hij was, had hij zeker ook een hulpverlener nodig gehad. Maar niemand die dat in die tijd inzag.

Toen hij op 22 juli 1762 voorgoed Ede verliet, was er slechts één persoon die hem voor zijn gevoel niet in de steek liet. Naast hem op de wagen zat zij, die pas een paar weken zijn echtgenote was. Zij ging met hem mee, een onzekere toekomst tegemoet. Hulde aan mevrouw Van der Nieburg!!!

Toch nog een positief bericht

Het leek zo'n triest verhaal. Het was al ingeleverd bij de Zandloper-redactie, toen ik door de oplettendheid en hulp van één van mijn meelezers tot dusver onbekende berichten over ds. Van der Nieburg op het spoor kwam.

Op 27 april 1773 was er opnieuw in Arnhem een bijeenkomst van de Classis Over Veluwe. (Ze noemde zichzelf, zo lezen we in het notulenboek, heel deftig *Classis Superioris Veluviae*). Toen de vergadering bij punt 6 van de agenda was gekomen, verscheen opeens een man op de plaats waar hij elf jaar geleden als openbare dronkaard uit het ambt werd gezet. Hij 'stont binnen', zo lezen we. Dat zal wel letterlijk moeten worden opgevat. Je moest in zo'n geval blijven staan, totdat het oordeel over je geveld was.

Voor Jacobus van der Nieburg liep het gunstig af. Hij had de classis een lange brief geschreven, waarin hij op zeer nederige toon zijn schuld erkende. Als 'gedeporteert en gecensureerd predikant van Ede' betoonde hij 'een opregt berouw over zijn voorheen soo ergerlijk gedrag, welke hem der Kerkelijke Straffe had weerdig gemaakt'. In zijn schrijven verzocht hij eerbiedig om nu van deze straf 'te moogen ontslagen worden'.

Bij dit verzoekschrift had hij een attestatie (kerkelijk getuigschrift over leer en levenswandel) van de Rotterdamse kerkenraad gevoegd. De inhoud daarvan laat geen enkele onduidelijkheid bestaan. Vanaf het moment dat de oud-predikant van Ede in Rotterdam was komen wonen, had hij 'sich selven soo stigtelijk gedra-

gen', dat de kerkenraad daar al in 1766 de censuur op het avondmaal had opgeheven. Van alle kanten beschikte men over informatie over zijn gedrag. Het resultaat was niets dan 'loffelijkheid'. Aldus de Rotterdamse mannenbroeders.

Ze dringen er bij de classis dan ook op aan om te voldoen aan het verzoek van ds. Van der Nieburg en de op hem toegepaste tuchtmaatregelen te beëindigen. Behalve diens onberispelijk levensgedrag hanteren de Rotterdammers nog een tweede argument. Ook voor de kerk zelf is het van belang dat deze ex-predikant weer zijn bevoegdheid terugkrijgt om in kerkdiensten voor te gaan. Nu onderwijst hij op voortreffelijke manier de jeugd, zo lezen we. Maar als hij weer als predikant op kansels mag staan, kunnen zijn talenten ten goede van de hele gemeente komen. De classis laat zich overtuigen. De notulen melden: '*De vergaedinge dit een en ander behoort, geleesen en overwoogen hebbende, was genoegzaam eenparig van oordeel dat [...] de Kerkelijke censuur, hem opgelegd, word opgeheven.*' Zo werd Jacobus van der Nieburg 'gerehabiliteert, om het H. Dienstwerk te moogen waarnemen'.

Hij was ook weer beroepbaar. Of hij echter ooit nog een beroep naar een andere gemeente heeft gekregen, valt te betwijfelen. Wie eens steelt... Dit spreekwoord is immers ook in de kerk niet onbekend.

De goede berichten uit Rotterdam stellen ons voor de vraag: Van wie heeft de afgezette predikant daar hulp ontvangen, zodat zijn drankverslaving hem niet weer fataal werd? Deskundigen uit onze tijd melden: Een verslaving overwinnen, red je alleen niet. Je hebt minstens één persoon nodig, die je wel corrigeert, maar nooit laat vallen. Wie was *de mens* Van der Nieburg zó nabij? Was dat misschien de invloed van zijn vrouw, die - toen iedereen de handen

van hem aftrok - zijn lot met hem wilde delen?

We kunnen het niet bewijzen. Laten we het er maar op houden.

Bronnen

- Notulen van de kerkenraad der Hervormde Gemeente te Ede uit de jaren 1761-1762. Dit kerkenraadsarchief bevindt zich onder archiefnummer 115 in het gemeentearchief te Ede, inventarisnummer 4.
- Uitvoerig door de kerkenraad opgesteld en ondertekend feitenverslag van 26 april 1762, in het notulenboek opgenomen, onder de titel: *Handelingen des E. Kerkenraad aangaande hunnen Predikant Jacobus van der Nieburg, 1762.*
- *Acta der Classis Over Veluwe, 1601-1815*, aanwezig in het Gelders Archief te Arnhem, archiefnummer 338, inventarisnummer 7-13.
- Dordtse Kerkorde, 1618/19, artikel LXXX.
- *Formulier om dienaren des Woords te bevestigen*, in gebruik in de 18^e eeuw.
- *Formulier om ouderlingen en diakenen te bevestigen*, in gebruik in de 18^e eeuw.
- A.G. van Bruggen, *In gedachtenis. Portretten van predikanten van de Hervormde Gemeente Ede*, Ede 2002-2004, 54.

*Historisch Museum Ede, Museumplein
7, 6711 NA Ede, 0318-619554;
geopend dinsdag t/m zaterdag 13:30 -
17:00 uur, zondag 13:30 tot 16:00
uur.*

COLOFON

Vereniging Oud Ede

De vereniging stelt zich ten doel volgens artikel 3.1 van de statuten:

'Het onderzoek van archieven en gedrukte bescheiden naar alles wat betrekking heeft op het ontstaan en de geschiedenis van de dorpen (kerken en buurten) van het ambt en van de gemeente Ede en het verzamelen en bewaren van alles wat van belang kan worden geacht voor en betrekking heeft op de geschiedenis van Ede.'

De Zandloper

Is een uitgave van de Vereniging Oud Ede en verschijnt viermaal per jaar.

De redactie van De Zandloper bestaat uit Hans Post (eindredacteur), Frans van Oort, Kees van Lohuizen en Dick Kranen (opmaak).

De redactie van De Zandloper is te bereiken op het e-mailadres van de eindredacteur: hanspost@worldmail.nl

Nieuwe artikelen die verband houden met de geschiedenis van Ede zijn welkom.

32

Postadres: Postbus 8293, 6710 AG EDE
Telefoon: Secretaris 06 34867627
E-mail: voe@verenigingoudede.nl
Website: www.verenigingoudede.nl
Bank: ING: 353.42.68.

Dagelijks bestuur

Hans van Bemmelen (voorzitter), Gerard Hendriks (secretaris) en Henk Borkhuis (penningmeester).

Leden

De vereniging heeft ruim 900 leden.

De contributie bedraagt € 15,00 per jaar. Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij de secretaris.

Beëindiging van het lidmaatschap uitsluitend schriftelijk per brief of e-mail vóór 1 november.

Erelid van de vereniging is mevrouw B.T. Groen.

De redactie behoudt zich het recht voor een artikel te weigeren.

Overname van artikelen uitsluitend na schriftelijke toestemming van het bestuur van de Vereniging Oud Ede.

Wilt u **adverteren** in De Zandloper dan gelieve u contact op te nemen met het bestuur van de Vereniging.

Productie van De Zandloper:

Drukkerij Verloop, Alblasserdam

ISSN 1384-7090